

BIOLÓGIA VAGY TÁRSADALOM?

BEVEZETŐ TANULMÁNY A TÁRSADALMI NEMEK KÉRDÉSKÖRÉHEZ¹⁹⁸

Bevezetés

A *Kultúra és Közösség* felkérésére készült összeállítás azokat a legfrissebb tanulmányokat tartalmazza, amelyeket a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia Doktori Iskolájának jelenlegi hallgatói készítettek. Mindegyik tanulmány azt a kérdést járja körül, hogy a nők és férfiak társadalmi és munkaerő-piaci helyzete miként változott meg az elmúlt évtizedekben. Közös pont az írásokban, hogy egy-egyben szemlélik a munkaerő-piaci és a magánéletben zajló változásokat, és az utóbbira nem zavarótényezőként, hanem lényeges feltételként tekintenek. További közös jellemzőjük, hogy kritikai nézőpontot képviselnek, azaz a helyzet pusztá leírásán és megértésén túl a jelenlegi status quo megváltoztatását sürgetik, így közvetlenül is jelentős társadalmi implikációval bírnak. Az összeállítás első tanulmányának célja az, hogy felvázolja az alábbiakban következő öt írás mögött álló társadalomtudományos kereteket.

Az elmúlt évtizedekben Magyarországon is megnőtt az érdeklődés a nők és férfiak társadalmi helyzetének kutatása iránt. Egyre több eredmény azt mutatja, hogy a társadalom különböző intézményei meghatározóak abban, hogy a férfiak és a nők milyen pozíciókban jelennek meg, és milyen elvárásokkal szembesülnek. Ennek ellenére visszatérően felmerülnek a régi álláspontok, miszerint a biológia, elsősorban a nők reprodukciós funkciója az, ami a társadalmi pozíciókat szükségszerűen determinálja. Egyre több vizsgálat mutat rá arra, hogy a hétköznapokban, különösen a populáris médiában a férfiakkal és a nőkkel kapcsolatban miként szilárdulnak meg az ún. hibás meggyőződések (faulty beliefs), amelyeket sokszor csak nehezen lehet eloszlatni.

Burn az öt ilyen téves nézetet foglalta össze, amelyek tételesen cáfolhatók: 1. A nemek közötti különbségek nagyok, 2. A nemek közötti különbségek alapvetően a nemek közötti alapvető biológiai különbségek miatt vannak, 3. A biológiai különbségek teszik alkalmassá a férfiakat és a nőket a különböző társadalmi szerepekre, 4. A nemek

különbözők, de egyenlők, 5. A társadalom érdekeit a hagyományos nemi szerepek szolgálják a legjobban (Burn 1995:176). Tulajdonképpen ugyanezt az álláspontot erősíti meg a nemi sztereotípiák és a karrier-aspirációk összefüggéséről szóló írásában Kovács Mónika, amikor azt írja, hogy „A szociálpszichológiai kutatások ellentmondanak azoknak az elképzeléseknek, melyek szerint biológiai neme – feltételezve a „megfelelő” szocializációt – eleve elrendeli az egyén helyét nem csak a szexuális kapcsolatokban, de a társadalmi hierarchiában vagy a munkaerőpiacon is (Kovács 2007:99). A nők és férfiak helyzetét vizsgáló társadalomtudósok között teljes egyetértés van abban, hogy a (társadalmi) nemek helyzete nem biológiai adottságok és folyamatok eredménye, hanem társadalmi konstrukció (Kimmel 2000). A problémát tovább bonyolítja, hogy miként Burn is megemlíti, a férfiak és a nők helyzete nem szimmetrikus és egyenlő, hanem szisztematikus alá-fölérendeltségben vannak, tehát a nemek kérdésével a hatalom kérdésével is vizsgáljuk.

Ebben az írásban éppen ezért azokat a kérdésfeltevéseket és vitákat szeretném bemutatni, amelyek erre az alapvető dilemmára reflektálnak. Amellett érvelek, hogy a biológiai különbségeket ismétlődő érvek többnyire elveszítették relevanciájukat a társadalmi jelenségek értelmezése során. Hangsúlyozásuk elsősorban ideológiai célt szolgál, mégpedig a nemek közötti hierarchia megerősítését és a nők egyenlőtlen helyzetének legitimitását (Fausto-Sterling 1992; Neményi 1995). Ezzel a kérdéssel együtt az is előtérbe kerül, hogy milyen mértékű a különbség a nők és a férfiak között. A tanulmány első részében áttekintem azt a vitát, amelyik biológiai és a társadalmi érvek dinamikájáról szól, majd pedig rátérek a társadalmi meghatározottság részletesebb bemutatására, végül összefoglalom a legfontosabb eredményeket.

A nők és a férfiak kutatásának kérdése: a biológiától a társadalmi érvekig

A nemek helyzetével kapcsolatban rendre visszatér az a kérdés, hogy mi lehet a két nem eltérő helyzetének az oka. Ennek kapcsán ismételtelen felmerül két markáns álláspont: az egyik a biológiai

198 Ez a tanulmány a „Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában” című OTKA kutatáshoz (K104707) kapcsolódóan készült.

meghatározottságot (*nature*), a másik pedig a társadalmi környezet fontosságát (*nurture*) hangsúlyozza. (A nemzetközi szakirodalom ezt a vitát éppen ezért a „*nature vs. nurture*” kifejezéssel írja le). Ez azt jelenti, hogy míg a biológiai álláspont mellett sikraszállók úgy látják, hogy a biológiai, vagy még pontosabban az agyműködés és a reprodukációs képességek megkérdőjelezhetetlenül előírják, azaz determinálják a férfiak és nők társadalomban elfoglalt lehetőségét és szerepét, addig a társadalmi magyarázat mellett érvelők úgy vélik, hogy a társadalom a saját normáival, értékeivel és szabályrendszerével előírja a nők és férfiak számára elérhető és betölthető lehetőségek körét. Ez tehát azt jelenti, hogy nem a biológiai, hanem a társadalmi szerepek korlátozzák a férfiak és a nők lehetőségeit.

Ezt a kiinduló dilemmát a társadalomtudományi érdeklődésű olvasók számára korábban Neményi Mária (1995) vázolta hiánypótló tanulmányában, amely „*A biológia – sors?*” címet viselte. Az írásában körbejárt központi kategória a nemi szerep volt, amelynek változó vagy állandó jellegét elemezte a szerző. Ehhez két társadalomtudós álláspontját ütköztette, akik a fentiekhez hasonlóan gyökeresen eltérő véleményt hangoztattak: Sigmund Freudét, aki úgy látta, hogy a biológia megváltoztathatatlan sorsként működik, és Simone de Beauvoirét, aki szerint „Az ember nem születik nőnek, azzá válik” (nézeteiket ismerteti: Neményi 1995:7).

Bár Neményi húsz évvel ezelőtti írása feltárta azokat a tényezőket, amelyek a patriarchátus támaszaiként rendszerszerűen működnek – a patriarchális ideológia, a család, a gazdasági függőség, az erőszak és a kulturális mítoszok –, még ma is roppant erős a hagyományos felfogásra voksoló tábora. (Erről, és a nemi szerepek változásaival hevesen szembeszálló genderideológiáról ad áttekintést a Replika tematikus számához írt előszavában Kormos 2014). Még mindig aktuális tehát Neményi alábbi kijelentése: „E felfogás kritikusai hozhatnak ugyan kultúraközi vizsgálatokból nyert ellenérveket a nőiesnek és férfiasnak tartott tulajdonságok szokásosnak tételezettől eltérő vagy egymást átfedő halmazairól, felsorakoztathatnak történeti példákat a biológiai meghatározottságot felülíró társadalmi nemi szerepek köréből, vagy éppen a modern társadalmakon végigtekintve bizonyíthatják, hogy a biológikum béklyóiból van szabadulás, az ember mint társadalmi lény nemcsak az őt körülvevő természetet, hanem saját természetét is folyamatosan alakítja, a tradicionális felfogás a nemi szerepek szimbolikus rendjéről makacsul tartja magát” (Neményi 1995:8).

Kimmel, a maszkulinitás-kutatás kiemelkedő szociológusa azonban ezen a vitán túllépve, arról ír, hogy mind a biológia, mind a nevelés mellett érvelők tévednek, és ennyiben hasonló jellemzőkkel írhatók le. Két pontot emel ki, amelyekben, ahogy ő írja a „természetszeretők” („*nature lovers*”) és „nevelők” („*nurturers*”) módon hasonló állásponton vannak. Az egyik az, hogy mindkét tábor képviselői igazán és megváltoztathatatlanul különbözőnek látják a két nemet. (Kimmel szerint ez utóbbi tábor tagjai látnak ugyan némi változási lehetőséget, de véleményük szerint a szocializáció folyamata a nőket és a férfiakat gyökeresen más helyzetbe hozza, így a különbségek normatívák, szükségszerűek és szinte „természetesek”, ld. Kimmel 2000:4). Véleménye szerint a másik közös pont az, hogy mindkettő a különbségekből vezeti le a dominanciát, ami a nemi különbség elengedhetetlen velejárója. Kimmel kritikájának lényege, hogy a nők és a férfiak közötti különbség sokkal kisebb, mint a nők vagy a férfiak csoportján belüli különbségek, amelyeket amúgy szociálpszichológiai meta-elemzés is alátámaszt (Hyde 2005), továbbá amellel érvel, hogy a nemi egyenlőtlenség következményének tekinthetjük a nemek közötti különbséget (*gender difference*), nem pedig fordítva (Kimmel 2000).

Sokféle álláspont létezhet tehát, amikor a két nem egymáshoz viszonyított helyzetét elemezzük. Powell és Graves (2003) úgy vélik, hogy a nemi különbségek vizsgálata során néha akár elfogultságot is tapasztalhatunk. A kutatók kétféle elfogultságot is mutathatnak, az alfa vagy a béta típusút. Alfa típusúnak nevezik azt az esetet, amikor eltúlozzák a nemi különbségek jelenlétét, míg a béta típusú elfogultság abból áll, hogy minimalizálják, vagy figyelmen kívül hagyják a nemi különbségeket. Bármelyikről legyen is szó, az torzításhoz vezethet a valóság értékelése során (Powell – Graves 2003:6). Minden olyan kérdésfeltevés, amely a tipikus férfi és a tipikus női jellegzetességekre keresi a magyarázatokat, intenzíven előhívja a két nem különbségeibe vetett meggyőződéseket, azaz könnyen mozgósítja a nemi sztereotípiákat (Kovács 2007; Burn 1995; Powell – Graves 2003).

Tovább nehezíti a nemek helyzetének értékelését az a dichotómia, amelybe a nők és a férfiak csoportját rendre belehelyezzük. Ez nemcsak dichotómiát, hanem szembeállítást – szak kifejezéssel élve bináris oppozíciót – jelent. Ennek eredményeként a két csoport közötti különbségre terelődik a fókusz, és így az alfa típusú elfogultságot tapasztalhatjuk. (Ennek népszerű megnyilvánulását jelentik azok

a könyvek, amelyek arról írnak, hogy a férfiak és a nők helyzete annyira különbözik, mintha külön égitestekről származnának. Lásd például: John Gray *A férfiak a Marsról, a nők a Vénuszról jöttek* című könyvét). Mindez a meggyőződés annak ellenére makacsul fennmarad, hogy a vizsgálatok rendre igazolták, hogy a férfi és női populáción belül sokkal nagyobb az egyéni változatosság, mint a férfiak és a nők csoportjának átlagai közötti különbség (Kimmel 2000; Hyde 2005).

Hyde (2005) szociálpszichológiai vizsgálatok meta-elemzését végezte el a nemek közötti hasonlóság vagy különbség tesztelésére, egyszersmind az általa felállított nemi hasonlóságok hipotézisének ellenőrzésére (gender similarity hypothesis). Utal korábbi, hasonló elemzésekre is, elsősorban Maccoby és Jacklin 1974-es *The Psychology of Sex Differences* című munkájára, amely már cáfolta azokat a feltételezéseket, amelyek a pszichológiai nemi különbségekre vonatkoztak, így például, hogy a lányoknak alacsonyabb az önértékelésük, nem motiváltak az előrejutásban, vagy hogy jobbak a tananyagok bemagolásában és az egyszerű feladatok elvégzésében, míg a fiúk jobbak a bonyolultabb kognitív feladatok elvégzésében. Maccoby és Jacklin négy területen látta megalapozottnak a nemi különbségek jelenlétét: verbális képességek, vizuális-térlátási képességek, matematikai képességek és agresszió. (Eredményeiket ismerteti többek között Fausto-Sterling 1992; Hyde 2005:581). Összességében sokkal több hasonlóságot találtak a nemek között, az utókor mégis főleg a különbségeket idézte tőlük.

Éppen ezért végezte el a korábbi meta-elemzések eredményeinek átfogó vizsgálatát Hyde (2005). Eredményei azt mutatják, hogy a korábbiakhoz képest még csekélyebbek a nemek közötti különbségek, és ahogy fogalmaz: „A konklúzió világos: a nemi különbségek nagysága, sőt az iránya is kontextus-függő. Ezek az eredmények határozott bizonyítékot nyújtanak a különbségmodellel és annak elképzeléseivel szemben, miszerint a nemi különbségek nagyok és állandóak lennének” (u.o. 589). Hyde meta-elemzésében mindössze két területen merült fel nagy nemek szerinti különbség: szenzomotoros viselkedésben (pl. dobástávolságban) és a szexualitás bizonyos aspektusaiban. Az agresszióban megfigyelhető nemi különbség nagysága mérsékelte volt (u.o.). A szerző így bebizonyította a két nem hasonlóságára vonatkozó hipotézis érvényességét.

Ennek ellenére változatlanul népszerűek a két nem eltérésére vonatkozó nézetek. Az alábbiakban

éppen ezért felvázolom, hogy milyen tényezőkben látják még ma is sokan azt, hogy a férfiak és a nők alapvetően különböznek. A dilemmák alábbi bemutatása elsősorban néhány fontos szakirodalmi munka bemutatásán alapul, de a kérdések megfogalmazásában és az érvelés kialakításában nagyon inspiráltak az egyetemi hallgatóimmal folytatott beszélgetések és viták. Először tehát nézzük a sokszor hangzottatott érveket arról, hogy honnan ered a két nem közötti különbség, és az miként határozza meg a mai helyzetet!

Minden bizonnyal kevesen vannak, akik még ma is a *bibliai történetekkel* magyarázzák a nemek eltérő helyzetét. A teremtéstörténet, jelesül hogy a nőt másodikként, és akkor is a férfi oldalbordájából teremtette Isten, továbbá a nő szerepe a bűnbeesésben, sokak számára a mai napig meghatározhatja a nők másodrangúként kezelésének indokoltságát (Powell – Graves 2003). Ha ezen túl is lépünk, még mindig fennmarad az előzőekben felvetett dilemma: mi határozza meg a férfi és női viselkedés és motiváció hétköznapi eltéréseit, miért látunk nemi különbségeket például az agresszivitásban vagy a gondoskodásban – amikről amúgy Hyde fent bemutatott kutatása éppen bebizonyította, hogy érvényüket veszítették.

Rendre felmerülő magyarázat, hogy a mai lehetőségeinket még mindig az az *őskori munkamegosztás*, vagy annak hagyománya szabja meg, ami szerint a férfiak vadásztak, a nők pedig gyűjtögettek. A Darwin nyomán népszerűvé vált fejlődépszichológia egyik alaptétele, hogy ezek a különböző igények, amelyek az őskorban oly meghatározóak voltak, beépültek a génekbe, és ma is alapvetően meghatározzák a biológiai adottságokat és a társadalmi pozíciókat (Powell – Graves 2003). *Darwin evolúcióelmélete* a nemek közötti társadalmi egyenlőtlenséget magyarázta és indokolta. Ennek központi kategóriája volt a szexuális szelekció, amelyben a hímek erősebb kiválasztódása zajlik, következőképpen a hímek fejlettebbek, mint a nőstények. Darwin 1871-es írását idézi Bem (2008): „... meg kell védeniük párjukat és kicsinyeiket az ellenségtől, illetve vadászniuk kell, a közös fennmaradás érdekében... Ehhez magasabb szintű szellemi képességekre van szükség, nevezetesen a megfigyelésre, az értelemre, a találékonyságra és a képzelőerőre” (Bem 2008:155).

Bár Darwin evolúcióelméletét messze meghaladta a tudomány, a *szociobiológia* az 1960-as évektől újra felvetette ezt az érvet, és ezzel kívánta megmagyarázni a rasszok, osztályok és nemek egyenlőtlenségét. Ezek a megközelítések pedig rendre szál-

lították – a többnyire – az állatvilágból származó megfigyeléseket, amelyek a hímek promiszkuitásáról, majd pedig a férfiak kicsapongásairól, erőszakosságáról, családjuk és gyerekeik elhagyásáról szóltak, annak érdekében, hogy saját génjeiket minél nagyobb körben tudják átörökíteni. A nők ezzel szemben a legjobb és legbiztosabb partnert keresik, és sokkal több időt szentelnek a gondoskodásnak (Wilson munkáit idézi Bem 2008:162). Ezeket a szociobiológiai elemzéseket többen is éles kritikával illették (Fausto-Sterling 1992), mivel szerintük az objektivitás álcáját öltik magukra, de a fő céljuk az, hogy a status quo-t igazolják.

A másik népszerű magyarázat a fenti biológiai meghatározottság mellett a férfi és a női *eltérő agyfelépítés* említésében szokott megjelenni, különös tekintettel az eltérő kognitív képességek hangsúlyozására, így a fiúk matematika-, a lányok pedagógiai, vagy szociális képzésben való intenzív jelenlétére (Fausto-Sterling 1992). Ez pedig összefügg a biológiai meghatározottság dominanciáját igazoló következő népszerű területtel, a *férfi és női hormonok* különbségeivel, amelyekkel a férfiak esetében gyakran magyarázzák az agresszivitást, a nők esetében pedig az anyai ösztön és gondoskodás minden más társadalmi tevékenységet maga mögé utasító fontosságát (Badinter 1999; Bem 2008; Powell – Graves 2003). Azok az írások, amelyek ezt hangsúlyozzák, elsősorban, de nem kizárólag, néhány tudományterületre koncentrálnak: a fejlődépszichológiára és a hormonális változások kutatására.

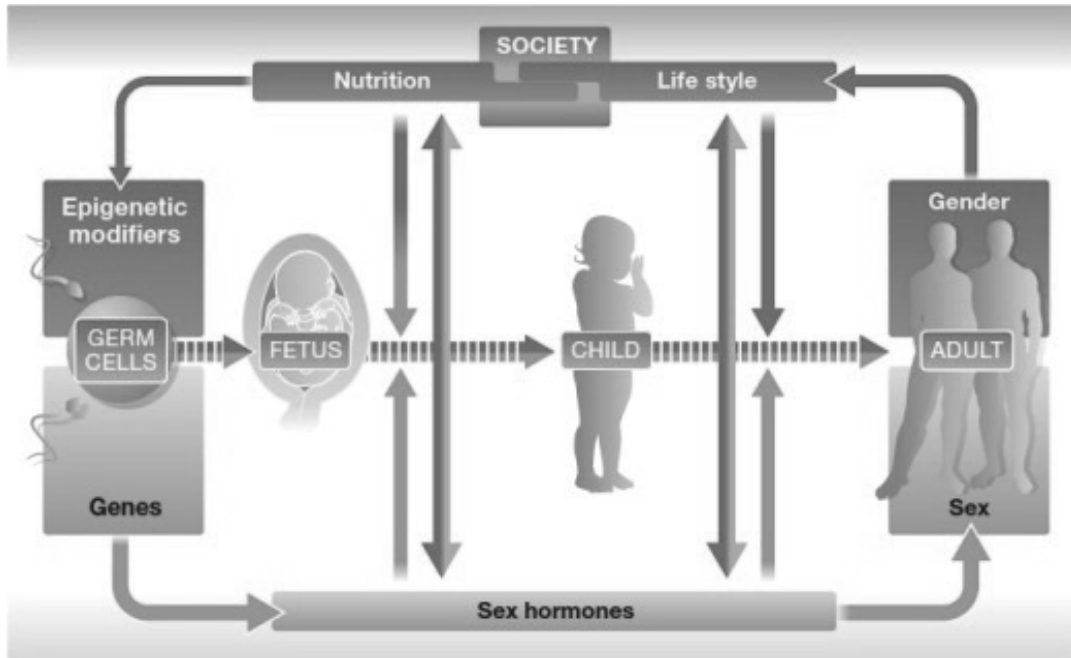
Az *anyai ösztön kérdése* külön figyelmet érdemel, mivel nagyon összetett és érzékeny kérdés, és sokszor ezzel is magyarázzák, hogy a nők bizonyos pályákat, például a természettudományos karriert feladják az anyai feladataik miatt (Paksi 2004). Francia adatok alapján Badinter az anyai kötődés meglétét és változásait vizsgálta azon keresztül, hogy miként tekintettek a gyermekekre, és milyen elvárások voltak az anyákkal szemben (Badinter 1999). Rámutatott arra, hogy a dajkaság már a 13. századtól elterjedt a francia arisztokrata családokban, de a 18. századra már minden városi társadalmi osztályban általános volt. Társadalmi rétegenként ennek más-más oka lehetett, a kényelemtől kezdve a munkavégzésig sokféle magyarázata volt annak, hogy a gyerekeket dajkaságba adták. Ennek következtében nagyon magas volt a csecsemőhalandóság, és az anyák sem gondolták fontosnak a szoros kötődés kialakítását.

Ez a szemlélet a 19. századtól kezdett változni, elsősorban az otthon és a munkahely szétválásával, amikor elkezdett kialakulni az otthonáért mun-

kálkodó nő és a családját kiszolgáló anya figurája. Ennek az új szerepnek meghatározó eleme volt az önfeláldozás, a jelenlét és a büntudat. Elvárttá vált, hogy az anyák örömet és önkiteljesedést találjanak a gyermekek ápolásában és gondozásában. Badinter erről mint „kikényszerített szeretetről” beszélt (Badinter 1999:199). Ezeknek az elvárásoknak a belsővé tételében fontos szerepet játszott a pszichoanalízis és különösen Sigmund Freud. Badinter a francia történelmet áttekintve azt is bemutatta, hogyan vált az anyai szorongás és büntudat a női lét egyre meghatározóbb részévé (Badinter 1999).

Sandra Bem, a nemi szerepek fejlődését vizsgáló szociálpszichológiai iskola talán legnevesebb képviselője, a Bem Sex-Role Inventory (BSRI) kidolgozója, más irányból, különböző kísérletek alapján kérdőjelezte meg az anyai ösztön mint motiváció létét, és úgy vélte, hogy nem az ösztönök, hanem a társadalmi munkamegosztás alakítja ki ezeket a szerepeket. Ezt a következőképpen fogalmazta meg: a társadalmi szerepmegosztásban nem a fiúknak, hanem a lányoknak és nőknek jut a gyerekek gondozásával kapcsolatos tapasztalat, és ennek köszönhető az érdeklődés kialakulása (Bem 2008). Amellett érvelt, hogy elsősorban a csecsemővel való kontaktus mozditja elő a szülők gondoskodó magatartását. Az általa idézett egyik kísérletet patkányokon végezték, a másikon pedig anyák viselkedését figyelték meg. A különböző nemű és hormonműködésű felnőtt patkányok esetében, amelyek közül még egyik nőtény sem szült, mindegyik állat elkezdett gondoskodni a ketrecbe helyezett újszülöttekről. Ennek tapasztalatait Bem úgy összegezte, hogy „az újszülöttel való bármilyen kontaktus megtapasztalása, vagy az értük érzett felelősség is elégséges ahhoz, hogy a hímeket és a nőtényeket ugyanolyan mértékben motiválja a szülői viselkedésre, mint amelyet általában csak az anyákhoz kapcsolunk (Bem 2008:185).

Az anyák megfigyelése során koraszülött gyermekeknek életet adó anyákat vizsgáltak, és két csoportba osztották őket. Az egyik csoportban az anyák gondozhatták és etethették koraszülött gyermekeiket („kontaktus” csoport), míg a másik csoportban az anyáknak ezt nem engedték meg, amíg a gyermek el nem érte a normális születési testsúlyt („kontaktus nélküli” csoport). Az anyákat több alkalommal is megfigyelték: a kórházban, majd pedig otthon, közvetlenül a kórházi elbocsátás után, illetve azután egy hónappal. Az anyák két csoportja között jelentős különbséget figyeltek meg a gondozásban és a gyermekük iránti ragaszkodásban, amelyik még a gyermek egy éves korában is megfi-

1. ábra A biológiai és a társadalmi nem egymásra hatásának elemzése

Forrás: Gendered Innovations. Letöltés dátuma: 2014. november 2.
<http://genderedinnovations.stanford.edu/methods/how.html>

gyelhető volt. Bem azzal a konklúzióval zárja a kísérletek bemutatását, hogy „a nők és a lányok nem az „anyai ösztönnek” köszönhetően motiváltabbak a férfiaknál és a fiúknál a csecsemők és a gyermekek gondozására, hanem mert a nemek szerinti munkamegosztás mindig a „kontaktus” állapotába helyezi a nőket és lányokat, míg a férfiakat és a fiúkat a „kontaktus nélküli” állapotban tartja (Bem 2008:186).

Az itt felsorolt megállapítások és kritikák természetesen nem jelentik azt, hogy ne lennének különbségek a férfiak és a nők között, de a különbségek pusztán a fizikai felépítéshez és a biológiai, reprodukív jelenségekhez köthetők, nem pedig a kognitív vagy szociális képességekhez. Azt viszont mindenképpen jelentik, hogy miként már hangsúlyoztam, a két nem között lényegesen kisebb az eltérés, mint a nemeken belüli variancia. A szakirodalmi munkák általában arra mutatnak rá, hogy a társadalmi környezet és elvárások erősen meghatározhatják a nők és férfiak pozícióit és a helyesnek tartott viselkedésüket. Aki követi az elvárásokat, az jutalmat és társadalmi elismerést érdemel, míg, aki attól eltér, az büntetésben részesül (Powell – Graves 2003).

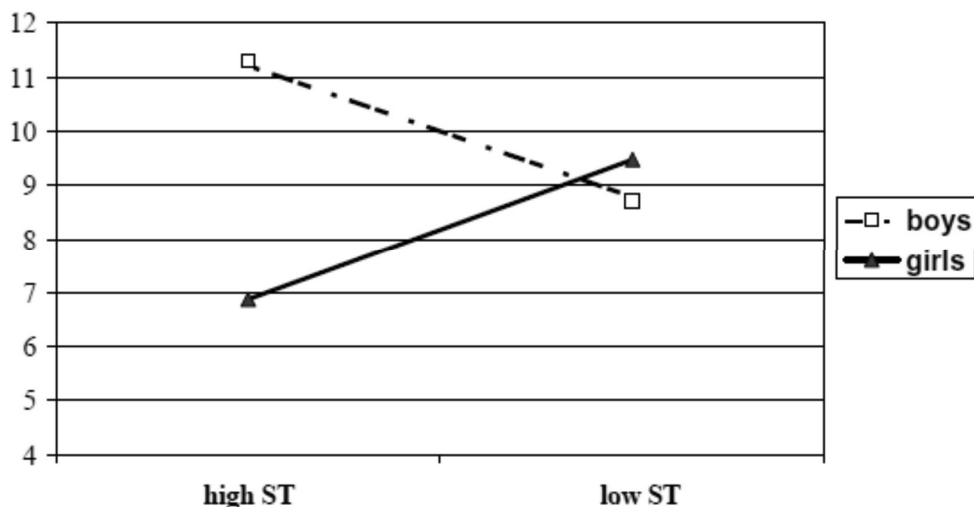
A biológiai és társadalmi nem közötti kapcsolatot magyarázza meg az 1. ábra, amelyet a Stanfordi

Egyetem és az Európai Bizottság által közösen folytatott *Gendered Innovations* projekt mutat be.

A következőkben egy konkrét példán keresztül arról lesz szó, hogyan szilárdulnak meg és reprodukálódnak a nemek különbségeivel kapcsolatos nézetek, meggyőződések és sztereotípiák, illetve hogy milyen egyéni és társadalmi következményei vannak ennek a szemléletmódnak.

A hiedelmek és sztereotípiák fogságában

Bár a fejlődépszichológiai és biológiai megközelítések nagy hatással voltak a kutatókra is, a társadalomtudomány széles köreiből ma már jellemzően az a vélemény az elfogadott, hogy a nemek (gender) társadalmi konstrukció eredményei, ennek megfelelően viszonylag könnyen változnak (Kimmel 2000). A társadalmi nemi szerepek elsajátításainak legfőbb helyszíneit a család, az iskola és a média adja (Powell – Graves 2003). Mivel az összes ilyen hatás részletes bemutatása a jelen tanulmány-nak nem célja, ezért egy kisebb részt választottam ki, mégpedig hogy milyen hatással jár a nemekkel kapcsolatos meggyőződésének (gender beliefs) és a szülői háznak a matematika-tanulással/matematici-

2. ábra Sztereotípa-fenyegetettség és a teszten elért eredmény

Forrás: Osborne 2007: 146

kai képességekkel kapcsolatos sztereotip véleménye a pályaválasztásra.

A sztereotípiák fenyegetést jelenthetnek azok számára, akik a negatív attitűd „kárvallottjai”. Spencer és munkatársai 1999-es írásukban arra hívták fel a figyelmet, hogy szoros kapcsolat van a sztereotípa-fenyegetettség (stereotype threat) és a matematikai teljesítmény között. A sztereotípa-fenyegetettség azt jelenti, hogy azokban a helyzetekben, amikor a sztereotípiák nagyon intenzíven érvényre jutnak, akkor a negatív elvárásokkal terhelt csoport ténylegesen rosszabbul, míg a pozitív elvárásokkal terhelt csoport jobban fog teljesíteni egyrészt egymáshoz, másrészt a nem sztereotip helyzethez viszonyítva. A sztereotípa nemcsak a nemek esetében, de az etnikai csoportokra nézve is aktivizálható. A sztereotípa-fenyegetettséggel kapcsolatos első vizsgálatokat Steele és Aronson készítette és publikálta (Steele – Aronson 1995). Ugyancsak ők utaltak korábbi vizsgálatokra, miszerint a jelképes kisebbségi státusz (token státusz) képes lerontani a vizsgálati alanyok kognitív teljesítményét.

Azokban a kísérleti helyzetekben, amikor a nők matematikai képességeire vonatkozó negatív sztereotípiákat hangsúlyozták a kísérletben résztvevők felé, azaz a sztereotípiák erősek voltak, akkor lényegesen alacsonyabb volt a nők teljesítménye a matematika teszteken. A negatív sztereotípiák hiányában viszont mindenki a saját képességeinek megfelelően teljesített. (A sztereotípa-fenyegetettség hatását szemlélteti a 2. ábra). Nagyon gyakran hivatkoznak erre a jelenségre úgy, mint ami megmagyarázhatja, hogy miért létezik még mindig nemi, etnikai, stb.

különbség a tudományos teljesítményekben. Azt is megjegyzik, hogy a rosszabb teljesítmény miatt a negatív sztereotípa által sújtott egyének általában saját magukat, nem pedig a csoportjukkal szembeni negatív várakozásokat hibáztatják. Mint Shapiro és Williams (2012) is említik, a negatív várakozások nemcsak a matematika teszten vehetők vissza a sztereotipizált csoport tagjait, hanem például a műszaki pályán is, továbbá csökkentheti az aspirációt is. (Ugyancsak utal az összefüggésre: Takács és mtsai 2013). Ezek alapján tehát egyértelműen állíthatjuk, hogy a sztereotípiák ártalmasak, mert meggátolják az egyéni képességek kamatoztatását, és a nemi sémák menti pályaválasztást erősítik.

Sok minden hozzájárulhat ahhoz, hogy a tudományos környezet előállítja a sztereotípiákat: a csoport kis számbeli arányától a környezet előítéletességéig sok tényező létezik. (A vonatkozó kutatásokat részletesen idézi: Shapiro – Williams 2012; Osborne 2007).

A pályaválasztás során a nemi sémák és elvárások erősen befolyásolják a fiúk és lányok döntéseit. Ugyanakkor a látszólag önkéntes választások és folyamatok, amelyek során az egyének meghozzák a karrierrel kapcsolatos döntéseiket, megmagyarázhatják a munkaerőpiac nemek szerinti szegregációját is (Correll 2001). Az ún. kvantitatív foglalkozások („quantitative professions” = Computer Science, Engineering, Economics, Statistics, Math) melletti döntés során rendre kevesebb lány, mint fiú választja ezeket a képzéseket (Paksi 2014). Correll végigvette, hogy mi nem okozhatja a különbséget:

úgy látja, hogy az oktatási karrierutakban több a strukturális hasonlóság, mint a különbözőség, vagyis az általános képzettséget adó intézményekbe a lányok legalább annyian járnak, mint a fiúk. Tehát a fiatal lányok és fiúk társadalmi helyzete, illetve a forrásokhoz való hozzáférése nem indokolja az egyes foglalkozások iránti eltérő érdeklődést. Sokkal nagyobb szerep jut ezzel szemben a nemi sztereotípiáknak és a nemekre vonatkozó hagyományos elvárásoknak (Correll 2001).

A nemekre vonatkozó meggyőződések tetten érhetők a tanári vagy a szülői véleményekben is. Jacobs és Eccles 1985-ös amerikai kutatási eredményei az anyák elfoglaltságának következményeit mutatták. Egy longitudinális kutatás közepén, 1980-ban – a kutatást végző személyek tudtán kívül – napvilágra került az a 7. osztályosokra vonatkozó hír a *Science* magazinban, amelyik azt állította, hogy a fiúk sokkal jobbak matematikából, mint a lányok. Ezt a hírt más újságok is átvették, így az információ nagyon széles körben ismertté vált (Jacobs – Eccles 1985). Azok az anyák, akik erről értesültek, a későbbi mérések során erőteljesen elfoglaltak voltak saját gyermekeikkel kapcsolatban is, míg a hírt elmulasztók esetében gyermekeik matematikatudásának értékelését nem befolyásolta a gyermek neme (Jacobs – Eccles 1985). Ezek a sztereotípiák pedig tartósan továbbélnek, ahogy a Google-keresésekről szóló friss írásban is reflektálnak erre a témára: a fiúk esetében az okosság, a lányok esetében a karcúság a szülők leggyakoribb „vágya”.¹⁹⁹

Correll 1988 és 1994 közötti longitudinális kutatásokat elemezve arra a kérdésre fókuszált, hogy miként befolyásolta a fiúk és lányok matematikával kapcsolatos önértékelése a pályaválasztást. Gimnazistákat vizsgálva azt tapasztalta, hogy még ha azonos is a gimnazista fiúk és lányok pontszámokban és osztályzatokban kifejezett matematikatudása, a fiúk rendre magasabbra értékelik saját tudásukat. (A verbális készségek esetén nem volt ugyanilyen összefüggés). A lányok önértékelésében ugyanakkor sokkal fontosabb szerepet játszottak az osztályzatok mint a pozitív megerősítés eszközei. Az önértékelés aztán nagyban befolyásolta a pályaválasztást. (A mérések során az alkalmasság egyéb mérőszámait standardizálták, azok nem befolyásolták az eredményeket.) Így szinte közvetlenül következett

az az eredmény, hogy a fiúk a továbbtanulás során gyakrabban választottak kvantitatív területeket: a természet- és a műszaki tudományt, illetve a matematikát. Correll külön is hangsúlyozza, hogy ez nem amiatt van, mert valóban több vagy jobb lenne a tudásuk. Így fogalmaz: „A fiúk nem azért folytatnak gyakrabban matematikai tevékenységeket, mint a lányok, mert jobbak matematikából. Azért tesznek így, legalábbis részben, mert azt gondolják, hogy jobbak” (Correll 2001:1724).

Szintén longitudinális vizsgálatokat alkalmazott a kérdés megvizsgálására Catsambis (1994), aki számára az volt a kérdés, hogy a lányok matematikához való negatív hozzáállása és az önbizalom hiánya hogyan befolyásolhatja azt, hogy ne válasszanak matematikával kapcsolatos pályát. Vizsgálatában a 8., majd 10. osztályosokat, azaz a középiskolába való átmenet időszakát nézte, és nemcsak a nemi, hanem az etnikai hatások is a kutatás középpontjában álltak, és azt mutatták, hogy a formális akadályok lebomlása után is még megmaradtak a nemek közötti eltérések a választások és az attitűdök terén (Catsambis 1994).

Gunderson és szerzőtársai (2012) a matematikával kapcsolatos attitűdök teljességét, azaz a matematika miatti aggodalmakat, az abban való sikerekre és kudarcokra vonatkozó várakozásokat és a matematikához fűződő nemi sztereotípiákat vették górcső alá az Amerikai Egyesült Államokban készült kutatások feldolgozásával. Ennek célja az volt, hogy feltárják annak a folyamatnak az első szakaszát, hogy miért választ lényegesen kevesebb lány műszaki karriert. Írásukban elsősorban a „környezeti tényezők”, azaz a szülők és a tanárok szerepét vizsgálták meg, viszont nem foglalkoztak a kortárs-csoport hatásával. A felnőttek hatása sokféleképpen érvényesülhet: akár úgy hogy saját, matematikára vonatkozó nemi sztereotípiáikat, akár a matematikával kapcsolódó saját szorongásukat vetítik a gyerekekre. A felnőttek attitűdjei tehát befolyásolják a gyerekek attitűdjeit, ahogy a szülők is összegzik: „a felnőttek matematikával kapcsolatos nemi sztereotípiái befolyásolják a lányok és fiúk matematikai eredményeire vonatkozó várakozásaikat és attribúcióikat, amelyek pedig hatással lehetnek a gyerekek saját matematikai attitűdjeire és eredményeire” (Gunderson et al. 2012:154). A felnőttek percepciója mögött az a vélemény is ott állt, miszerint a lányok azért eredményesek, mert igyekezők, és azért eredménytelenek, mert nincs meg a megfelelő képességük, míg a fiúkról úgy vélik, hogy a képességeik miatt sikeresek, és az igyekezet hiánya

199 Google: Tell Me. Is My Son a Genius? *The New York Times*, 2014. január 18. http://www.nytimes.com/2014/01/19/opinion/sunday/google-tell-me-is-my-son-a-genius.html?hp&rrref=opinion&_r=1 Utolsó megtekintés: 2014. november 4.

miatt sikertelenek. Ezek a várakozások különösen erősek a gimnáziumi évek elején (Gunderson et al. 2012:156). A szerzők mellett érvelnek, hogy három, mindenben átvélő magatartás-mechanizmus van – a közvetlen tanítás, a fiúk és lányok eltérő kezelése, illetve a mintaadás –, amelyik megmagyarázza a felnőttek és a gyerekek matematikával kapcsolatos attitűdjei közötti kapcsolatot (Gunderson et al. 2012:163).

Következtetések

A társadalmi nemek kutatása mintegy félévszázados múltra tekint vissza. Az eltelt hosszú idő ellenére ismételtelen fel kell tenni a kérdést, hogy miért ilyen makacs az egyenlőtlenségek fennmaradása. Sokan a biológiai érvekben hisznek, és a társadalmi nem fogalmát felforgatónak tartják, azonban ezeket az érveket sem a szociálpszichológiai, sem a szociológiai eredmények nem támasztják alá. A korábbi vizsgálatok meta-elemzései egyértelműen bizonyították, hogy a nők és férfiak közötti képességbeli és pszichológiai eltérések csak jelképesek, és nagyobb a nők és férfiak csoportján belüli, mint a csoportok közötti különbség. A nemek eltéréseire vonatkozó téves meggyőződések ennek ellenére széles népszerűségnek örvendenek. A biológiai szerepekre való hivatkozás nem elégséges magyarázat az egyenlőtlenségekre, és nem is igazságos a nőkkel szemben, mert igyekszik benntartani őket az elnyomott pozícióban. A fenti vita tehát hatalmi pozíciókról is szól, hiszen a női szerepek társadalmi státusa általában alacsonyabb, mint a férfiaké.

A fentiekben bemutatott kutatások társadalmopolitikai implikációja mindenképpen magában foglalja azt, hogy mivel a nemi meggyőződések a pályaválasztáson keresztül hatással vannak a munkaerő-piaci szegregációra és egyenlőtlenségre is, fontos megnézni, hogy a kevésbé sztereotip helyzetekbe való bejutást ellenőrző „kapuőrök” – például tanárok, szülők és munkaadók – miként mozgósítják sztereotípiáikat. Az eredmények azt mutatták, hogy a férfiakat és a nőket nemcsak a saját képességük, hanem a saját képességükről alkotott percepciója is legalább annyira befolyásolja. A társadalom egészében jelenlévő nemi rend a különböző társadalmi intézmények – család, iskola, munkaerőpiac, média – segítségével megerősíti a régi, sztereotip rendszert, és rendre leértékeli a nőket és a nők által betöltött szerepeket.

Absztrakt

A társadalmi nemek tudományának (gender studies) megjelenésével párhuzamosan előtérbe kerültek a biológia vagy társadalom primátusát körbejáró viták. Míg a biológia szerepe mellett érvelők úgy vélik, hogy a hormonok, a gének és a reprodukcióban betöltött eltérő feladatok a döntőek a helyzet megértésében, addig a társadalmi meghatározottság a normák és elvárások befolyását nézi. A korábbi szakirodalom alapján összefoglalom a téma fő megközelítéseit, majd a matematikában való jártasság példáján keresztül bemutatom, hogyan hatnak a nemekkel kapcsolatos meggyőződések a szakmai önbecsülésére és a pályaválasztására. Az eredmények azt mutatják, hogy elsősorban a társadalmi tényezők határozzák meg a lányok és a fiúk lehetőségeit, továbbá hogy a sztereotípiák általi fenyegetettség jelentősen rontja az önbecsülést és teljesítményt. Az összefoglaló rámutat arra, hogy a nemekről szerzett tudás bővülése ellenére még mindig jelentős a nemek eltérésébe vetett hit, ami pedig korlátozza az egyéni képességek kibontakoztatását.

Abstract

Beáta Nagy: *Biology or Society: Introductory essay to gender issues*

In parallel with the emergence of gender studies several debates have come into the limelight on the primacy of biology or society. Those, arguing for biology believe in the importance of hormones, genes and the distinct gender roles within reproduction, whereas the other side is looking for social norms and expectations as an explanation. Based on the previous literature, I summarize the main approaches to the issue, and then through the example of skills in mathematics I present the main results, how gender beliefs influence professional self-esteem and career choice. The results show that mainly social factors determine girls' and boys' opportunities, moreover stereotype threat significantly decreases both self-esteem and performance. The summary points out that in spite of the expansion of gender-related knowledge, there is still a strong support for (faulty) gender beliefs, which in turn restricts the development of individual abilities.

Felhasznált irodalom

- Badinter, Elisabeth 1999 *A szerető anyja. Az anyai érzés története*. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- Bem, Sandra Lipsitz 2008 A biológiai esszencializmus. In Kende Anna – Vajda Róza szerk. *Rasszizmus a tudományban*. Napvilág Kiadó, Budapest, 147-198.
- Burn, Shawn Meghan 1995 *The Social Psychology of Gender*. McGraw-Hill, New York.
- Catsambis, Sophia 1994 The Path to Math: Gender and Racial-Ethnic Differences in Mathematics Participation from Middle School to High School. *Sociology of Education*, 67. (3):199-215.
- Correll, Shelley J. 2001 Gender and the Career Choice Process: The Role of Biased Self-Assessments. *American Journal of Sociology*, 106:1691-1730.
- Fausto-Sterling, Anne 1992 *Myths of Gender. Biological Theories about Women and Men*. Basic Books.
- Gunderson, E. A. – Ramirez, G. – Levine, S. C. – Beilock, S. L. 2012 The Role of Parents and Teachers in the Development of Gender-Related Math Attitudes. *Sex Roles*, 66. (3-4):153-166.
- Hyde, Janet Shibley 2005 The Gender Similarities Hypothesis. *American Psychologist*, 60. (6):581-592. DOI: 10.1037/0003-066X.60.6.581
- Jacobs, Janis E. – Eccles, Jacquelynne S. 1985 Gender Differences in Math Ability: The Impact of Media Reports on Parents. *Educational Researcher*, 14. (3):20-25.
- Kimmel, Michael S. 2000 *The Gendered Society*. Oxford University Press, Oxford.
- Kormos Nikolett 2014 Előszó: A genderideológiáról. *Replika*, 85–86, (12):7-11.
- Kovács Mónika 2007 Nemi sztereotípiák, nemi ideológiák és karrier aspirációk. *Educatio*, 1:99-114.
- Neményi Mária 1995 „A biológia – sors?” . *Info-Társadalomtudomány*, 32:7-12.
- Osborne, Jason W. 2007 Linking Stereotype Threat and Anxiety. *Educational Psychology*, 27. (1):135-154. doi:10.1080/01443410601069929
- Paksi Veronika 2014 Miért kevés a női hallgató a természet és műszaki tudományi képzésekben? Nemzetközi kitekintés a „szivárgóvezeték” kutatásokra. *Replika*, 85–86, (1-2):193-214.
- Powell, Gary N. – Graves, Laura 2003 *Women and Men in Management*. Sage.
- Shapiro, Jenessa R. – Williams, Amy M. 2012 The Role of Stereotype Threats in Undermining Girls’ and Women’s Performance and Interest in STEM Fields. *Sex Roles*, 66:175-183.
- Steele, Claude M. – Aronson, Joshua 1995 Contending with a stereotype: African-American intellectual test performance and stereotype threat. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69:797-811.
- Takács Erzsébet – Vicsek Lilla – Pál Judit 2013 Lányok útja a műszaki diplomáig. Középiskolai és felsőoktatási esélyek és nemi különbségek a műszaki pályaválasztás területén. Zárótanulmány. In Szekeres Valéria – Krolify Intézet eds. „Ti ezt tényleg komolyan gondoltátok?”. *Nők és a műszaki felsőoktatás*. Óbudai Egyetem, Budapest, 15-213.